

Юлиан Константинов: „Тундрата ме омагьосва и може да не ме пусне!“

Северното еленовъдство не е добър бизнес, но държавата го запазва като традиция и туристическа атракция, твърди социалният антрополог Юлиан Константинов, който е живял десетилетия сред народа саами

Проф. Юлиан Константинов е роден във Варна. Завършва английска филология в СУ „Св. Климент Охридски“. Заниманията му с теоретична лингвистика го отвеждат към социолингвистиката, а от нея към социалната антропология – още преди тази наука да бъде официално „призната“ в България. Занимава се с етнография на малцинствени групи, а отварянето на границите през 90-те години на миналия век му позволява да спечели стипендия на Университета в Тромсьо (Норвегия) за проучване на еленовъдни общности в Северна Европа. След множество експедиции се налага като един от водещите специалисти в световен мащаб по етнография на северните еленовъдни народи. Сега работи по проект на Арктическият център към Лапландския университет в Рованиеми, Финландия.

– Проф. Константинов, как стана така, че се свързахте с далечните северни земи и народи?

Винаги съм се интересувал от Севера. От малък обичах да чета по тази тема, търсех книги – на времето пристигаха най-вече по руските книжарници. Още като дете и младеж знаех много, макар и откъслечни неща – за географията, за климата, за приключения

в снеговете, за животните и хората. Завършил съм английска филология в СУ, но интересите ми постепенно се насочиха към маргинализирани култури и от социолингвистиката се прехвърлих към проблемите на малцинствата. Работех по тази тема в новосъздадения НБУ когато България се отваряше към света.

Шансът да тръгна на Север дойде случайно. Една моя студентка ми съобщи,

че Кралство Норвегия обявява конкурс за изследователски теми, като бе спомената поименно възможност за участие от България. Написах проект, който визуираше норвежките саами (лапландци). Очевидно не е имало много кандидати за работа сред тях, защото норвежците веднага ме одобриха – за мое немалко учудване. Така станах гост на Катедрата по социална антропология и саами изследвания на Университета в Тромсьо. За да ме приемат в Норвегия пък много ми помогна лингвистическата закуска, там много държача на това. Така се озовах в Тромсьо и шефът на проекта проф. Тронг Тюен, вече покойник, при един от първите ни разговори ми каза „имам една магистрантка, която се мотае вече 11 години из Мурманска област на Русия, тя самата е саами, но не може да завърши работата си. Ти знаеш руски, помогни ѝ!“

Така, през 1994 година, отидох за пръв път в Мурманска област. Честно казано, тогава даже не знаех, че саами има и в Русия. По принцип у нас малко се знае за руския север, а според мен – и за истинската Русия. Главите ни са пълни със стереотипи за тая огромна страна, а дълго време северът е бил обвит и с пелена на секретност. В Мурманска област е основната база на стратегическия Северен флот и достъпът до много места и сега е забранен. Когато аз отидох, Русия вече се отваряше, но на влизане в Ловозерски район още имаше бариери.

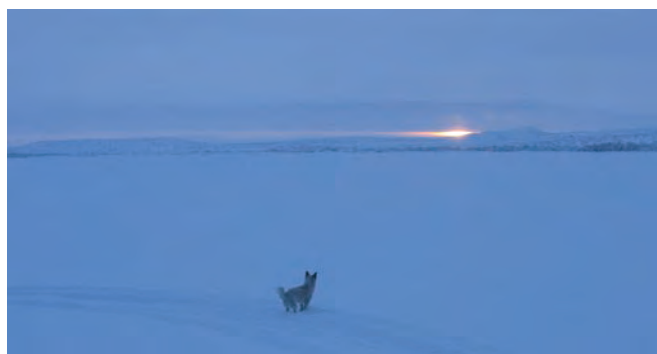
Така започна нещо, което трая до 2016-а – почти 22 години. Още в началото разбрах, че с еленовъдството не може да се работи от дистанция – да отиваш за седмица или две в селото „на терен“ и да бягаш обратно. Заредиха се все по-дълги експедиции – по 6 месеца, по цяла година. Станах почти местен

Зимен впряг. Пьотр Терентьев (коми, еленовъд, 8-ма бригада, СХПК „Тундра“, Ловозеро)

Дед Саша (саами, 1-ва бригада). Извиване на плазове за шейни

Първият слънчев лъч след края на полярната нощ. Езеро. Кеджявр (Кеткозеро), Централна част на Колския п-ов

Наблюдаване на есенната миграция с еленовъди от 8 и 1 бр. (Сн. Вл. Владимирова)

Летен впряг върху покривка от бял лишей (ягел)

жител. По едно време наистина мислех да си остана там. Тундрата те омагьосва и може да не те пусне да се върнеш.

– Разкажете за еленовъдството и по-общо за научната си работа там!

Еленовъдството в Мурманска област е съсредоточено на една трета от

територията ѝ, а тя е 144 хил. кв.км. – доста по-голяма от България. Административно съвпада с Ловозерски район – най-големият в областта. Самото село Ловозеро е на 2 часа път с кола от Мурманск, тогава беше с 4000 жители, а сега са 3000. Води се столица на саамите – на руските „лапландци“ или „лопари“, както ги наричат по народному. Те обитават най-северната част на Скандинавския полуостров. Има групи в Швеция и Финландия, а най-много са в Норвегия – към 30 хил. души. В Русия се смята, че са около 1000 души. Тези цифри са относителни, защото има голямо етническо смесване. Аз живях, работих и ги проучвах най-дълго в Русия, но съм работил също в Норвегия и Финландия. Позицията ми сред изследователите на еленовъдите е като специалист по Русия. Около петдесетина изследователи сме, които се занимават със северния елен като обект на лов или полудомашняване. Северният елен (карибу в Америка) дава поминък на народи преимуществено от руския Север, но под една или друга форма съществува в цяла Арктика.

– Само от Норвегия ли получавате проекти и помощ?

В най-голяма степен и основно от Норвежкия научен съвет, на който дължа огромна благодарност. Опитах да получа подкрепа и от български институции, но нищо не излезе. Участвах и с индивидуален проект в Международната полярна година (2008-09).

– С какви проблеми сте се занимавал в Русия?

Насочих интереса си към еленовъдните совхози, които точно тогава изживяха трансформация и се превърнаха

в особени частни кооперации. Интересуваше ме социоекономическото развитие на еленовъдните общности в постсъветска Русия, а това бе доста сложен преход. Формално совхозите бяха пререгистрирани като кооперации (СХПК) –, но на практика до голяма степен запазиха много черти от съветския си облик и организация. На север нямаше опит „колелото на историята“ да се превърти назад до предсъветско време. Преди руската революция еленовъдството е било частно. Семействата (саами и коми) са имали свои стада, това се запазва и през 1920-те години, по време на НЕП-а. През 1930-те колективизацията минава като валяк над тях и частните стада се обединяват в колхозни, като се променя цялостно и икономическата основа, на която работят. Вече не семейството, с неговия интерес и традиции е в основата, а бригадата – производствена единица, която изпълнява план, спуснат от Комитета по планирането (Госплан), който осигурява и пазара. Държавата те субсидира, задължава те да работиш, изкупува продукцията и на практика е собственик. Това променя взаимоотношенията в самата общност, традиционната култура е разрушена. След Втората световна война колхозите се обединяват в 2 големи еленовъдни совхоза.

Совхозът променя икономическия механизъм, но все пак не променя радикално отношенията „човек – елен“, които в крайна сметка са предписани от Природата. Еленът може и да се води за „опитомен“, но той по-скоро е „полудомашнен“. Живее на базата на миграция и човекът се съобразява с нея. Зимните пасбища са в гористо-тундровата зона. Там през зимата те се хранят главно с бял лишей (*Cladonia rangiferina*), който изкопават от снега, като еленът

може да изрови гупка (кратер) и през двуметров сняг. Пролетта животът на стадото се променя. Идва първата зеленина – наболи пъпки и листчета по брезите, тя се ползва най-вече от женските (*важенките*), които вече са в напреднала бременност. Появяват се и т.нар. *проталини* – зелени петна, оголе-

Изследователският лагер зиме. Езеро Кеджявр (Кеткозеро)

Село Ловозеро – адм. център на Ловозерски р-н (Мурманска обл.). База на СХПК „Тундра“ и изходен пункт към еленовъдната част на Колския п-ов. (Сн.: Вл. Кузнецов)

Пролетна миграция на елените към брега на Баренцово море

Изследователският лагер лете

ни от снега по южните склонове. Стадото тръгва към голата тундра. Заедно с удръжването на деня, стадата се придвижват на североизток, описвайки дъга, която свършва на Баренцово море. За всяка бригада разстоянието е различно, между 150 и 300 км. Движещата сила за миграцията при този тип елени е не само охранването през лятото, но и нашествието на кръвосмучещи насекоми. Натискът им е голям, летят като

облак, налитат със силата на стихия. Местните неслучайно казват „*комар у нас птица сильная*“. В битката с тях еленът може да загуби доста кръв и да изнеможе до смърт. Бягството от този кръвосмучещ натиск е основен фактор на движението им. Заг него пък е климатичният фактор – влажността, която осигурява свежата трева по брега на Баренцово море, както и морският вятър, който възпира комарите. Това охранване през краткото лято е важно, защото елен, който не участва в миграцията, е слаб есента и не може да изкара дългата 9 месеца зима.

В лесотундровата зона стават ражданията и еленовъдните маркират новородените – изрязват се фигурки по края на ушите. После, вече в по-спокойно състояние, още преди комарите, те тръгват като река към морето. Кооператорите не ги следват – това е системата на саамите (свободна паша, *вольный выпас*). Те няма къде да се загубят и там си живеят, докато не дойде време да ги намерят и приберат за зимата.

Основен проблем за бригадата при миграцията на стадата е преминаването през реките. Ключовата река бе Йоканга, която след пролетното снеготопене е направо стихия. Стадото може да я пресече и през водата, но с много загуби. Стремежът е поне 70% от важенките да запазят малките си (*пижик*), затова преминаването трябва да стане преди разтопяването на леда. А новородените и отгледани животни са основен показател за плана и отчитането му. Поради това се полагат и специални грижи заплождането на самките да бъде горе-долу по едно и също време, та и ражданията да са синхронни и стадото да се движи накуп. Заплождането е през октомври, а кулминацията на ражданията е около 24-ти май.

Старата саами система предполага плътна грижа около раждането и първите дни след него. Едва след това елените се пусkali към морето. Трябва да са там, когато удари комарът – втората половина на юни и най-вече юли. Всяка група елени, която остане извън обсега на някакъв вятър, изисква специално опазване. Трябва да се приберат в навес и в него да има постоянен дим. Без това елените страдат много и изнемощават.

При идването на комите в края на XIX век се сблъскват две еленовъдни системи, едната е на саамите, която описва. Другата е комска, която пък е заета от ненецката в североизточната част на сегашната Република Коми, в просторите на *Большеземельская тундра*. При тази система има контролирана паша, целогодишно еленовъдните са плътно до стадото и го контролират, докато при саамите животните имат свобода, те са под контрол само през зимата, когато са концентрирани в лесотундрата. След колективизацията се наблюдава постепенно връщане към свободните (екстензивни) традиционни практики – процес, който сега е достигнал максимални стойности („хиперекстензивност“).

Новороденото е 5 kg, като до края на август трябва да стане 30 kg, за да може да оцелее през първата си зима. Първият сняг пада в средата на септември. Сега зимите все повече закъсняват, но първата зима все пак е критична за оцеляването.

– А свободните стада не са ли заплашени от хищници?

Те имат малко врагове, освен комарите. Местообитанието им е зад Полярния кръг, но там няма бяла мечка. Вълците на практика са избити, останали са

много малко. Затова пък кафявите мечки са много, включително около хората. Дори ровят по контейнерите в градовете. Всяка година има и човешки жертви, чувал съм безброй анекдотични истории с мечки по улиците, че и в домовете. В Сосновка, село с 19 жители, отишла кул-

Почивка. С еленовъди от 1-ва бр., СХПК „Еленовъд“, с. Краснощелье

Спасяването на снегохода

Дядя Вася знаеше всичко за елените и предаваше опыта си на младите еленовъди. Но те са все по-малко....

турна бригада да им проектира кино, те се наредили да гледат, пристига мечката и напада спрените пред киното еленови впрягове. Виждал съм убити от мечка впрегатни елени. Тях ги връзват с 30 метрово въже за някоя бреза и ги местят два пъти на ден. Като го подплаши мечката, той започва да бяга около дървото, докато въжето го прилепи за него. Тя го достига и с един удар на лапата просто смазва главата му, а после го заравя

Най-опасен враг на елените е росомехата – представител на сем. Порови (Mustelidae), за който си заслужава да се разкаже по-подробно. Тя е сравнително дребен (висока до 45 см, тегло до 19 kg.), но особено агресивен хищник. Странстващо животно, живее сама и постоянно се движи. Можеш да вървиш по следата цял месец и няма да я стигнеш.

Имат къса крачка, но широко стъпало, което им дава предимство в снега. Много смел хищник, атакуващ далеч по-големи животни. Имам филм с техниката на нападение. Дебне елена от височина и му се мятат на гърба. Прехапва определено място по средата на гръбнака. Като го видях първия път не можах да разбера какво става. Самият елен си стои на краката, но косъмът му е съвсем различен. Той е жив, но парализиран.

– И все пак хищниците не са заплаха за бизнеса на еленовъдите...

Не са реална заплаха, макар че вземат своя данък. А иначе целта на кооператива е да се отглеждат животни за месо. Икономическият механизъм е доста странен. Кооперативът получава субсидии от държавата, но тя не му осигурява пазар. Субсидиите са горе-долу 10 лв. на елен годишно, като бившият совхоз „Тундра“ отчита 25 хил. глави, а другият „Оленевог“ – 27 хил. Тези цифри обаче са далеч от реалните. Отчитат се заради субсидията и там почти открито се казва, че са „бумажни“ (на хартия). Реално може да са и 50% по-малко. Всъщност субсидията е основен доход за кооператива, по-важен от продажбата на месо. За еленовъдството, държавното субсидиране е решаващо навсякъде – в Скандинавия достига до 280% спрямо реалния доход.

– Русия по принцип има демографски проблем. Какво е положението със самите?

Намаляват, а еленовъдите стават съвсем дефицитни. Основен проблем за възпроизводството на еленовъдите е „половата асиметрия“ – жените бягат от тундрата, не искат да се омъжват

за еленовъди, преселват се към градовете, в тундрата остават само мъже. Говорим за „принудително безбрачие“. За еленовъдите пенсионната възраст сега е 55 години, като мнозина не доживяват до пенсия. И към днешна дата за работещите в тундрата средната продължителност на живота е едва 42,5 години. Сред основните причини са алкохолната и никотинова зависимост. Северният алкохолизъм по принцип е страшен, и е бич в цяла Арктика. На първо място сред причинителите на ранна смърт са работните травми при употреба на алкохол. В работата с елените има многобройни опасности. Голяма част са при обработка на стагата. Тогава стагото се вкарва в „корал“ – нещо като като гален, голямо заграждение с форма на фуния. В него се вкарват части (*куски*) от ок. 3000 глави и постепенно се разделят на групи за по-нататъшна обработка. Ключовото място е т.н. „работна камера“, в която се вкарват 10 – 15 елена и се обработват – маркират се, режат се роза, пролетта – пантите (младите роза, които са ценна суровина за фармацията, но и за китайската народна медицина, според която действа като афродизиак).

Хората са в опасност – камерата е тясна, а животните са силни и като обезумели. Почти няма еленовъд без сериозни травми. Мене лично елени гва пъти така са ме тряскали, че много време ми лекуваха коленете. Ако си дори малко пийнал – си още по-уязвим, а традцията е на коралите да се пие много, до припадък. Имам доста приятели загинали. Опасности дебнат еленовъдите не само в корала. Стагото се търси из тундрата, после се подгонва в галоп към корала. Сценката прилича малко на каубойска, макар че е на снежен фон. Карат безразсъдно със снегохода, а ледът през

пролетта е нестабилен, под снега се крият храсти, камъни, има навяхвания. Еленовият впряг е много по-безопасен, защото животните имат остро чувство за дебелината на леда.

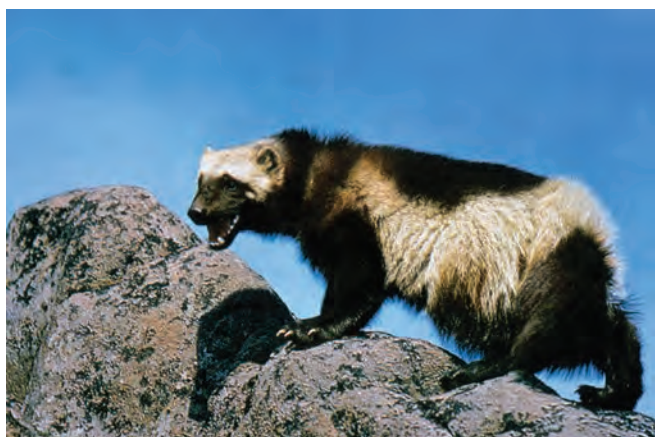
– А що за бизнес е еленовъдството в тези условия?

Труден, дори невъзможен, ако не е субсидиран. Основният продукт е месото, а то е хубаво, само ако е прясно. Кастрираните мъжки животни се угояват заради него, стигат до 120 кг. живо тегло, има случаи и до 170. Месото обаче трудно се реализира пазарно. Препричитат внесено свинско дори в Мурманск. Имаше опити със специални ресторанти, но не проработиха. Отива основно за местното население. За розата вече стана дума, кръвта също се използва във фармацията.

Еленовъдството като цяло не е перспективен бизнес в Мурманска област. В другите приполярни области също е проблематично. Още в предсъветска Русия се развива главно за прехрана на семействата, а не за пазара. В Мурманска област днес още се спори дали саамите са били еленовъди или в по-голяма степен – риболовци. Там риболовният ресурс е огромен, има много езера и реки, които гъмжат от риба. Всъщност кооператорите като пуснат елените, се захващат с риболов.

Но за еленовъдството приближава криза. Всъщност в Ловозерски район има само около 150 души пряко заети в еленовъдството. Предимно наследствени еленовъди, за които тундровият живот е с особена стойност. А и битът им ги различава от останалите.

– Постсъветските реформи доведоха ли до промени?

*Росмахата е един от опасните врагове на северния елен.
Снимка Уикипедия*

Разбира се има промени, но има и нещо като съветски консерватизъм. Държавата пак ги субсидира, но вече не се грижи за пласмента. Бившият совхоз си живее по колективен начин, като хората не пожелаха да разбият колективната структура. Вярно, за разлика от съветската система сега имаш право на напускане, можеш да си вземеш елените, но образно казано – ще трябва да си ги чукаш в главата. А и в совхоза основната част от елените са в неделим фонд. Така пазят стопанството, което пък крепи населеното място. Там имаше недоволство пред опасността да се разбие совхоза. Но успоредно с това се развиха и нови олигархати.

– Олигархията по принцип се насочва към бизнес със свръхпечалби, а еленовъдството сякаш не е от тях....

Така е, но има и други особености. Притежанието на елени е свързано с други привилегии по руското поземлено право. За да осъществяваш миграцията на елените, имаш нужда от владение на огромни площи. Така че елените не са

толкова важни, те са нещо като символ и донякъде туристическа атракция, а владението на земята вече дава други шансове. Еленовъдството дава контрол над територията, а в нея възникнаха голям брой частни фирми за груз бизнес – примерно за лов на гива съомга, които са с ексклузивни права. Имат богата клиентела – западна и руска. Вземат по 1000 долара на ден. Това вече е сериозен бизнес. Има и други, например екстремалният

туризъм – пълна газ със снегохода. Има и търсачи на свръхестествени преживявания, някои търсят там снежния човек, други – първата земна цивилизация („Хиперборей“).

Иначе при елените си има свиване на бизнеса. Младото поколение бяга от занаята, прогонено от битовите трудности и от „половата асиметрия“. Това не е от днес и е глобален процес. Цивилизацията, нахлувайки там, води го грастична промяна на еленовъдната култура. Разпадане на семействата в тундрата е описано още от началото на миналия век. Влиянчването също е стар процес, който може да се свърже и със суровия климат. Мъжете, свързани с тундрата и елените, не могат да се впишат нормално в градска среда. Това е начин на живот, който се усвоява още от детска възраст. И този живот по правило не е продължителен. В тундрата, едва на 48 години, се чувствах вече старец и действително бях по-възрастен от околните.

Никога няма да забравя един приятел от най-старите и опитни еленовъдци, когото всички наричаха Дядя Вася. Ва-

силий Хатанзей, саами и наследствен еленовъд, от семейство, регистрирано в църковни регистри някъде през XVI век. Отиде си преди месеци. Той беше обучил на еленовъдство цялата бригада. Имаше усет към животните. Голямо изкуство е да намериш стадото, когато е пуснато на свободна паша – само в голямата тундра, то се движи по своя логика и той можеше да предскаже къде е. Той имаше някаква връзка с животните в тундрата. Аз живеях с бригадата и ходех с тях по задачите им. Тръзваме да търсим елените, всеки казва някакви предположения, а глася Вася подхвърля „безполезно“, посочва някъде и стадото е наистина там. Имаше огромен опит и помнеше детайли, които му помагаша да разбере пътя на стадото. Беше безценен за бригадата. Възпитател, но един от последните. Той беше и нещо като жива библиотека на еленовъдното знание. Помнеше над 300 клейма на елени и ги определяше от голямо разстояние. Той от малки беше учил много еленовъди как да впрягат, разпрягат, какви са болестите по елените, как се лекуват. За съжаление почина и не знам дали ще има достоен наследник.

– Има ли битова и технологична модернизация?

Битът в момента не е като по филмите, няма ги конусовидните юрти и т.н.

Бригадите имат своя станция – бригадна база. Това са една две дървени къщи, баня (сауна), както и помощни помещения. Ако тръгнем нанякъде в поларната нощ, вместо да се заравяме в снега, се стремим да намерим „домик“, който е подготвен за посетители. В него има набор необходими неща – дърва, чай, сол, кибрит, свещи или газена лампа, кожите си стоят по нарове. Много малко хора работят в тундрата и трябва да се оцелява. Често, в площ като от Търново до Варна и Русе може да има двадесетина човека, а може и никога да няма.

– А вие как живеете?

Аз живея в палатка, но тя беше специална норвежка, тип саамска юрта (норв. саамски *gamme*) с госта комфорт. Има печка вътре, отделно си направих баня. Лагерът беше на около 4 км от бригадната база, надолу по р. Йоканга. Създадох точка в тундрата и който минеше се отбиваше при мен. С разрешение от подкрепящата институция (Университетът в Тромсø), на заминаване лагерът беше предаден като дар на Мурманския арктически университет (МАГУ). Той работи и досега под названието ТИС-МАГУ. Но това е вече друга история..... ■

Интервюто взе: Христо Мишков